

Analýza a prognóza reprodukčného správania populácie Slovenska.¹

1. časť Plodnosť

Analysis and projection of the reproductive behaviour in Slovakia.

1. part Fertility

Branislav Šprocha²

Boris Vaňo³

Abstrakt:

Príspevok sa zaoberá longitudinálnou a transversálnou analýzou plodnosti na Slovensku s dôrazom na jej zmeny po roku 1989. Na základe výsledkov tejto podrobnej analýzy, sa následne pokúšame vysloviť základné predpoklady budúceho vývoja plodnosti na Slovensku.

Kľúčové slová: plodnosť, prognóza, Slovensko

Abstract:

The article is focused on longitudinal and transversal analysis of fertility in Slovakia with an emphasis on changes after 1989. Based on the results of this detailed analysis, we tried to determine the basic assumptions of the future development of fertility in Slovakia.

Key words: fertility, projection, Slovakia

¹ Štúdiá vypracovaná v rámci riešenia programu Centra excelentnosti SAV - CESTA

Príspevok vznikol vďaka podpore Centra strategických analýz (CESTA) Centra pre interdisciplinárny výskum a stratégie spoločnosti.

² RNDr. ŠPROCHA, Branislav, PhD. Prognostický ústav SAV, Šancová 56, 811 05 Bratislava, branislav.sprocha@gmail.com.

³ Ing. VAŇO Boris. INFOSTAT. Výskumné demografické centrum. Dúbravská cesta 3, 845 24 Bratislava, vano@infostat.sk.

Úvod

Slovenská spoločnosť prechádza v posledných dvoch desaťročiach dynamickými zmenami, ktorých prejavy sa odzrkadľujú na jej komplexnej transformácii. Jeden z kľúčových aspektov jej ďalšieho vývoja a budúceho smerovania predstavuje proces reprodukčného správania a ním spojené dopady v rôznych sférach jej fungovania. Predovšetkým je potrebné spomenúť oblasť dôchodkového zabezpečenia, zdravotníctva, trhu práce, školstva a podobne. Reprodukčné správanie a s tým spojený populačný vývoj obyvateľstva Slovenska tak predstavujú výrazne komplexné javy, a to nielen z pohľadu vlastnej podmienenosti, ale aj v prepojení na jednotlivé aspekty samotnej existencie a charakteru slovenskej spoločnosti. Rastúci záujem o poznanie charakteru reprodukčného správania nie je preto náhodný a populácia a jej hlavné znaky predstavujú v mnohých oblastiach jeden z kľúčových faktorov v prípade konštrukcie strategických rozhodnutí na rôznych úrovniach a v rôznych spoločenských oblastiach. Na druhej strane je však potrebné povedať, že reprodukčné správanie a populačný vývoj sú javy vyznačujúce sa najmä v súčasnosti veľkou dávkou neistoty a značným množstvom nevyriešených otázok práve v spojitosti s ich budúcim vývojom. Aj preto je pri formulácii strategických rozhodnutí formujúcich sociálne a ekonomické trendy slovenskej spoločnosti v podobe populačných prognóz veľmi dôležité viacrozmerné poznanie súčasného, a ako ukážeme nižšie, aj minulého charakteru populačného vývoja. Význam faktoru populácie, resp. jej reprodukcie na jednotlivé aspekty fungovania spoločnosti je zatiaľ na Slovensku len v ojedinelých prípadoch reálne zohľadnený. Ešte menej často sa stretávame s použitím a najmä praktickým využitím populačných prognóz. Ich význam sa zatiaľ nielen v celospoločenskom, ale v mnohých oblastiach aj vedeckom spektre javí v súčasnosti stále ako poddimenzovaný, a to aj napriek ich značnej informačnej a úžitkovej hodnote. Do určitej miery to súvisí aj s vyššie spomínaným problematickým chápaním a uchopením reprodukcie a populácie pri formulovaní strategických rozhodnutí. To do určitej miery pramení z neexistencie dlhšej tradície demografického výskumu a aplikácie jeho výsledkov a záverov do praxe na Slovensku. Dá sa povedať, že až nedávne dramatické zmeny reprodukčného správania a s ním spojené „objavenie“ problému starnutia populácie v rôznych jeho podobách prispeli k obráteniu pozornosti na faktor reprodukcie a charakteru populácie. Viaceré dovedy len ako akademické vnímané problémy sa tak v mnohých sférach slovenskej spoločnosti stávajú, prípadne v najbližších rokoch stanú až príliš reálne. Tento stav

už dnes prináša väčší dopyt po produktoch zaoberajúcich sa budúcim vývojom, prostredníctvom ktorých by bolo možné vytvoriť relevantné strategické rozhodnutia za účelom zmiernenia predpokladaných dopadov z pohľadu nasledujúceho populačného vývoja. Ako sme uviedli vyššie, dôležitým zdrojom informácií takéhoto charakteru predstavujú populačné prognózy. Jedným z parciálnych cieľov projektu Centra Excelentnosti CESTA preto bude konštrukcia takejto prognózy, teda konštrukcia prognózy populácie Slovenska do roku 2020 a na ňu napojených vybraných tzv. odvodených prognóz. Vzhľadom k týmto zámerom a k štandardnému postupu konštrukcie populačných prognóz je jedným z dôležitých predpokladov úspešného zvládnutia nášho snaženia dostatočná znalosť reprodukčného správania prognózovanej populácie a jeho vývoja v čase, prostredníctvom ktorého sú následne formulované hlavné predpoklady jej budúceho smerovania. Keďže však ide o značne rozsiahlu problematiku, ktorá navyše na Slovensku aj napriek veľkému úsiliu v posledných rokoch ani zďaleka nie je uspokojivo a najmä vyčerpávajúco rozanalyzovaná, rozhodli sme sa každému z hlavných komponentov populačnej prognózy (plodnosť, úmrtnosť, migrácia) venovať dostatočný priestor, aby aj užívatelia mimo demografickej obce mali možnosť posúdiť relevantnosť vstupných predpokladov uvažovanej prognózy. Okrem toho sme sa snažili využiť niektoré techniky demografickej analýzy, ktoré nie sú na Slovensku až natoľko zaužívané, a o ktorých si myslíme, že by mohli priniesť v mnohých smeroch nové a najmä užitočné informácie a predstavovať tak dôležitý východiskový bod pri formulácii.

Metodika práce a zdroje údajov

V súlade s Kučerom (1998) ako prognózu v našej práci chápeme takú výpoveď o očakávanom a v čase vzniku prognózy najpravdepodobnejšom budúcom vývoji sledovaného javu, ktorá je „nepodmienená“ a založená na základe vedeckého poznania. Hlavný rozdiel oproti projekcii potom spočíva práve v nepodmienenosti. Kým prognóza sa snaží o maximálne priblíženie k realite budúceho vývoja, projekcia predstavuje výpoveď vytvorenú na základe dopredu stanovených predpokladov bez nároku na ich reálnosť.

Proces prognózovania potom predstavuje zložitý proces logicky nadväzujúcich postupov, ktoré smerujú ku konštrukcii prognózy a následnej prezentácii a overovaní získaných výsledkov. V súlade s definíciou prognózovania ako súhrnného procesu je možné podľa Kučeru (1998) hovoriť o celkovo siedmich etapách: vymedzenie systému, popis a analýza

systému, konštrukcia projekčného modelu, prognóza parametrov, uskutočnenie projekčných výpočtov, prezentácia výsledkov a hodnotenie prognózy.

Keďže v úvode sme uviedli, že našim cieľom bude vytvoriť prognózu populácie Slovenska, čím sme do určitej miery definovali aj systém nášho záujmu v druhej etape, bude úlohou získať a významovo utriediť informácie o doterajšom vývoji prognózovanej populácie a odhaliť prvky vývojovej stability. Výsledkom tak bude nielen overenie si správnosti vymedzeného reprodukčného systému, ale najmä vytvorenie vhodných informačných podmienok pre určenie parametrov prognózy. V praktickom prevedení spočíva táto etapa prognózovania v získaní a spracovaní potrebných informácií (údajov) za vymedzený populačný systém, ďalej vo výpočte jednotlivých indikátorov (charakteristík), ktoré umožňujú hodnotiť jeho stav a vývoj v minulosti prostredníctvom dlhších časových radov a následnej sumarizácii a analýze získaných poznatkov.

Vzhľadom na úzku prepojenosť medzi popisom, analýzou a stanovením predpokladov komponentov reprodukčného systému sme sa rozhodli, že budeme tieto etapy popisovať súčasne.

Z pohľadu zdrojov informácií pomocou ktorého je možné hodnotiť charakter reprodukčného správania populácie Slovenska a jeho vývoj v čase, môžeme hovoriť o troch veľkých skupinách. Prvú predstavuje štatistické zisťovanie prirodzeného a migračného pohybu obyvateľstva, ktoré každoročne uskutočňuje Štatistický úrad Slovenskej republiky (ďalej ŠÚ SR) a nadväzuje tak na prácu svojho predchodcu. Výsledkom je možnosť výpočtu dlhej časovej série (v podstate od roku 1919 s výnimkou migrácie) používaných ukazovateľov jednotlivých parametrov prognózy a ďalších indikátorov umožňujúcich podrobnú analýzu reprodukčného správania a jeho vývoja. Druhým zdrojom sú výsledky jednotlivých sčítaní obyvateľov (ľudu) a na ne nadväzujúce intercenzálne bilancie vybraných demografických štruktúr (najmä štruktúra obyvateľstva podľa pohlavia a veku). Okrem toho výsledky z posledného sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 (zloženie podľa veku a pohlavia) predstavujú tiež dôležitý vstup pre samotnú prognózu, ktorej prah je stanovený k 31.12. 2011 resp. 1.1.2012. Okrem týchto zdrojov cenné informácie poskytujú aj ďalšie zisťovania uskutočňované ŠÚ SR, ako je napríklad Výberové zisťovanie pracovných síl (VZPS), EÚ - SILC, EHIS. Ide síce o špecifické zisťovania bez demografického zámeru, no svojou konštrukciou otázok a spôsobom ich zisťovania umožňujú analyzovať niektoré širšie podmienenosti reprodukčného správania (napr. zdravotný stav, ekonomickú aktivitu a pod.).

Veľmi dôležitým zdrojom informácií sú relatívne nedávno vytvorené špeciálne databázy Human mortality database (ďalej HMD) a Human fertility database (ďalej HFD). Okrem nich za účelom analýzy medzinárodného postavenia Slovenska a pre posúdenie možností ďalšieho potenciálneho vývoja reprodukčného správania sa dá využiť databáza EUROSTATu.

Z pohľadu analytických nástrojov sme sa snažili využiť nielen tradične aplikované prierezové ukazovatele, ktoré priamo vstupujú do konštrukcie projekčného modelu – miery plodnosti žien podľa veku, pravdepodobnosť prežitia mužov a žien podľa veku a migračné saldá podľa veku a pohlavia – ale najmä pri zostavovaní predpokladaných vývojových scenárov sme použili aj niektoré alternatívne a menej časté (v slovenskom priestore) indikátory. Išlo predovšetkým o longitudinálnu (generačnú) analýzu plodnosti, niektoré ukazovatele abstrahujúce od zmien časovania resp. štruktúry žien podľa počtu narodených detí (parity) a z pohľadu úmrtnosti bol veľký priestor venovaný najmä dekompozičným technikám. Všetky tieto analýzy sme sa snažili zasadiť do širšieho medzinárodného rámca predovšetkým prostredníctvom vyššie menovaných databáz a využitím analógie a sofistikovaných expertných odhadov tak vypracovať relevantné vývojové scenáre jednotlivých komponentov.

Analýza a prognóza plodnosti

Po roku 1989 na Slovensku prebiehajú pomerne dramatické zmeny reprodukčného správania, ktoré z historického pohľadu nemajú v slovenskej populácii obdoby. Na začiatku 90. rokov sa z pohľadu demografickej analýzy a najmä populačného prognózovania končí obdobie vyznačujúce sa pomerne veľkou dávkou stability a relatívne ľahko predvídateľných trendov a nastupuje turbulentné obdobie s dynamickými posunmi v charaktere reprodukcie, ktoré sú len ťažko v plnej miere predikovateľné. Dynamická transformácia reprodukčného správania populácie Slovenska v podstate v priebehu jedného desaťročia spôsobila, že poznatky, ktoré sme získali štúdiom reprodukcie po druhej svetovej vojne až do konca 80. rokov sa postupne stali v podstate pre proces prognózovania nepoužiteľné, resp. ich výpovedná hodnota je značne limitovaná.

V špecifických podmienkach postupne sa medzigeneračne presadzujúci model tzv. východoeurópskeho reprodukčného správania (pozri napr. Rychtaříková 1996) nenašiel po roku 1989 širšie uplatnenie a v mladších generáciách (narodených najmä v druhej polovici 70. rokov a neskôr) dochádza v podstate k jeho úplnej premene. Tento proces však ešte stále nie

je uzavretý, pričom sa navyše ukazuje, že určitá časť populácie naďalej zostáva verná odlišnému reprodukčnému režimu vyznačujúcemu sa skorším vstupom do materstva a rodičovstva. Ako potvrdzujú posledné dostupné údaje a ich podrobné analýzy (napr. Vaňo ed., 2007, 2009; Potančoková, 2008, 2009, 2012), jedným z hlavných atribútov zmien reprodukčného správania je heterogenizácia životných a reprodukčných dráh. Je zrejmé, že výsledkom tak nebude natoľko široko akcentovaný model reprodukčného správania, aký sme mohli vidieť pred rokom 1989, ale napokon dôjde ku konštitúcii niekoľkých pravdepodobne flexibilných reprodukčných modelov, ktorých miera využívania bude úzko súvisieť s aktuálnymi životnými podmienkami (predovšetkým s hospodárskou situáciou).

Posledná podrobná analýza populačného vývoja obyvateľstva Slovenska (Vaňo ed., 2012) ukazuje, že dynamické zmeny reprodukčného správania slovenskej populácie naďalej prebiehajú, navyše sú modifikované nielen posunmi v hodnotovom systéme, ale výrazne ich ovplyvňujú aj štrukturálne zmeny (predovšetkým socioekonomické podmienky). Viacrozmerná podmienenosť v prípade rýchlo sa meniacich vonkajších podmienok aké môžeme vidieť v posledných troch rokoch výrazne zhoršuje čitateľnosť existujúcich trendov, čo sa môže odraziť aj na obmedzenej platnosti predpokladov formulovaných na dlhšie časové obdobie.

Transverzálna analýza plodnosti

Z pohľadu vývoja plodnosti na Slovensku môžeme približne v posledných dvoch desaťročiach identifikovať niekoľko špecifických etáp. V prvej polovici 90. rokov to bol predovšetkým dramatický pokles intenzity plodnosti, ktorého značnú časť zapríčinilo cielečné odkladanie materského štartu u žien narodených v 70. rokoch. Kým v roku 1990 a 1991 by sa pri zachovaní charakteru plodnosti počas celé reprodukčné obdobie narodili jednej žene viac ako dve deti, v roku 1995 by to bolo už len niečo viac ako 1,5 dieťaťa. Príčiny týchto zmien sa hľadajú v dvoch teoretických prúdoch (pozri napr. Hašková 2006). Prvý dáva do popredia posuny v hodnotách, normách, postojoch a názoroch obyvateľstva. Druhý blok sa predovšetkým orientuje na štrukturálne zmeny (ekonomické, sociálne). Určiť, ktorá z explanačných rovín sa najviac približuje k realite je v podstate nemožné a svojím spôsobom kontraproduktívne. Oba názorové prúdy postihujú s najväčšou pravdepodobnosťou určitú časť reality a vhodne sa dopĺňajú. Ako upozornili Philipov (2003) a Lesthaeghe so Surkynom

(2002) aj keď hovoríme o dvoch špecifických teoretických rámcoch, ktoré sa snažia vysvetliť zmeny reprodukčného správania v krajinách bývalého východného bloku, nie je možné explicitne prehlásiť, že by išlo o navzájom sa vylučujúce fenomény. Naopak je dosť pravdepodobné, že sú vzájomne do značnej miery kompatibilné. Sobotka (2004) upozorňuje, že ak by za uvedenými zmenami stáli len štrukturálne posuny, potom by po odznení nepriaznivých období malo nasledovať obdobie návratu k predchádzajúcemu charakteru reprodukcie. Na druhej strane, ak by za zmenami v procese plodnosti stáli hodnotové posuny, potom by tento proces bol dlhodobý a nevratný. Dynamika s akou došlo k zmene charakteru plodnosti (a to nielen na Slovensku, ale aj v ďalších krajinách bývalého východného bloku) a to najmä v prvej polovici 90. rokov napovedá, že miera vplyvu štrukturálnych a hodnotových faktorov sa v čase môže meniť. K podobnému názoru dospeli aj Lesthaeghe a Surkyn (2002). V prvých rokoch transformácie spoločnosti mohol dominovať štrukturálny efekt, aby v období hospodárskeho rastu sa dostali do popredia normatívne faktory. Na druhej strane sa ukazuje, že v období hospodárskej krízy najmä v roku 2009 došlo opätovne k ovplyvneniu vývoja plodnosti štrukturálnymi faktormi. Zmeny plodnosti v krajinách bývalého východného bloku najmä v 90. rokoch tak môžu podľa Philipova (2003) byť výsledkom dramatického narušenia dovtedy pomerne stabilného stavu spoločnosti a jej celková transformácia prispela k zrýchleniu a zintenzívneniu pôsobenia dlhodobých hodnotových zmien na reprodukčné správanie mladých generácií. Postupná transformácia spoločnosti, nárast životnej úrovne spolu s širokou paletou alternatívnych možností k materstvu a rodičovstvu ako aj zmeny v hospodárstve a s nimi súvisiaca potreba veľkých investícií do ľudského kapitálu prispeli k tomu, že do popredia sa dostávajú aj normatívne faktory. Okrem toho je potrebné upozorniť aj na meniacu sa populačnú klímu, a to najmä z pohľadu vnímania skoršieho vstupu do materstva, ktoré je skôr vo väčšinovej populácii Slovenska vnímané ako negatívny jav. Výsledkom je v širšom spoločenskom diskurze kryštalizácia novej postupnosti prechod v životných dráhach. Materstvo a rodičovstvo sú v mladšom veku vnímané ako významná prekážka pri dosiahnutí vzdelania a následnom uplatnení sa na trhu práce. Prispieva k tomu aj zhoršujúca sa situácia mladých absolventov, ich vysoká nezamestnanosť, fluktuácia v pracovných pozíciách. Z časového hľadiska sa preto v životných dráhach na popredné miesta radí ukončenie vzdelávania (čoraz častejšie 2. stupeň vysokej školy), získanie stabilnej pracovnej pozície a s tým do určitej miery spojené finančné a rezidenčné osamostatnenie sa. Až potom sa uplatňujú úvahy o uzavretí manželstva a založení rodiny.

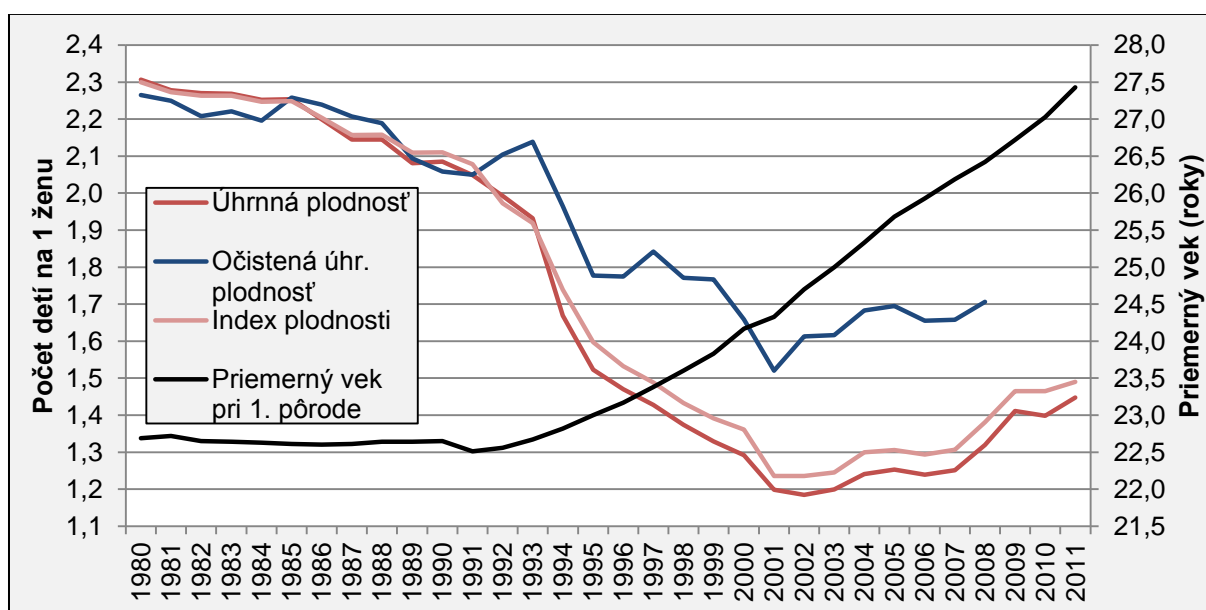
Druhé obdobie priamo nadväzuje na prvú polovicu 90. rokov a podobne sa vyznačuje rovnakým trendom, no pokles plodnosti už nebol tak dynamický, a na začiatku 21. storočia došlo k stabilizácii na historicky najnižšej úrovni. Ak by sa charakter plodnosti z roku 2002 zachoval po celé reprodukčné obdobie, potom by sa jednej žene narodilo v priemere len 1,16 dieťaťa. Slovensko sa tak od roku 2000 dostalo do skupiny krajín s tzv. lowest-low fertility, ktorú podľa Kohlera, Billariho a Ortegu (2002) a Billariho a Ortegu (2004) predstavujú populácie, kde sa úhrnná plodnosť dostala pod hranicu 1,3 dieťaťa na ženu.

Výrazný a dynamický pokles hodnôt úhrnnej plodnosti, bolo v prevažnej miere výsledkom odkladania rodenia detí do vyššieho poradia, pričom najmä vstup do materstva a rodičovstva prešiel v 90. rokoch dramatickými zmenami v porovnaní s predchádzajúcim zaužívaným modelom. Iniciátorkami týchto zmien sa stali ženy narodené v 70. rokoch (a najmä v jej druhej polovici) (Potančoková, XXX). To vysvetľuje aj vyššie spomínanú veľmi nízku úroveň plodnosti meranú prierezovým ukazovateľom. Jeho hodnoty tak boli ovplyvnené vo všeobecnosti dvomi rôznorodými skupinami žien. Na jednej strane stáli „staršie“ generácie narodené v 60. a 50. rokoch, ktorých reprodukčné správanie sa v prevažnej miere riadilo podľa predchádzajúceho tzv. východoeurópskeho modelu reprodukcie. Ten s okrem iného vyznačoval skorým vstupom do manželstva a rodičovstva, pričom prevažná časť plodnosti pri postupnom presadení dvojdetného charakteru rodiny sa koncentrovala do pomerne úzkeho vekového intervalu. Ženy tak nielenže pomerne skoro sa stávali matkami, ale aj v pomerne mladom veku kompletizovali veľkosť svojej rodiny. V kontraste s nimi stáli mladšie generácie narodené v 70. a najmä v 80. rokoch. V ich prípade je zrejmé, že vyššie spomínaný model reprodukčného správania sa medzigeneračne výrazne oslaboval až začal predstavovať skôr marginálnu reprodukčnú stratégiu len určitej časti populácie. Ako už bolo spomenuté vyššie jedným zo základných znakov nového reprodukčného správania u tejto skupiny žien bolo masívne odkladanie vstupu do materstva a rodičovstva. Výsledkom toho bol výrazný prepád mier plodnosti najmä vo veku do 25 rokov. V konečnom dôsledku tak na konci 90. rokov a na začiatku 21. storočia tvorili populáciu žien v reprodukčnom veku dve generačné skupiny žien s rozdielnym reprodukčným správaním, no so spoločnou pomerne nízkou intenzitou plodnosti. Staršie generácie už svoju reprodukciu ukončili, kým mladšie ročníky ešte svoj rodičovský debut odkladali do vyššieho veku.

Od roku 2003 až do súčasnosti sme v populácii Slovenska svedkami mierneho a súčasne nepravidelného nárastu hodnôt úhrnnej plodnosti. Výraznejší nárast hodnôt úhrnnej plodnosti

však nachádzame až medzi rokmi 2007 až 2009, kedy sa plodnosť zvýšila z úrovne 1,25 nad hranicu 1,4 dieťaťa na ženu (rok 2009). Slovensko sa tak od roku 2008 dostalo trvalo nad 1,3 dieťaťa na ženu a vymanilo sa tak z pasce veľmi nízkej plodnosti (lowest-low fertility). Rok 2010 však priniesol opätovne mierny pokles úhrnnej plodnosti, ktorej hodnoty sa dostali pod úroveň 1,4 dieťaťa na ženu. Môžeme súhlasiť s Potančokovou (2012), že významnú úlohu v tomto vývoji s najväčšou pravdepodobnosťou zohrala hospodárska kríza, čo pre ďalšie európske krajiny potvrdzuje analýza Sobotku a kol. (2011). Posledný dostupný údaj z roku 2011 hovorí, že aj napriek pretrvávaniu nepriaznivých hospodárskych pomerov hodnota úhrnnej plodnosti vzrástla až takmer na úroveň 1,45 dieťaťa. Okrem samotného efektu rekuperácie, o ktorom sa zmienime nižšie dôležitú úlohu v tomto výraznom náraste zohrával aj vplyv „očistenia“ intercenzálny bilancie štruktúry obyvateľstva podľa veku a pohlavia výsledkami SODB 2011.

Obr. 1: Vývoj vybraných ukazovateľov intenzity a časovania plodnosti na Slovensku v rokoch 1980 – 2011

Okrem samotných zmien v intenzite plodnosti došlo a naďalej dochádza k výrazným zmenám v charaktere procesu. Predovšetkým je to tzv. starnutie profilu vekovo-špecifických mier plodnosti, čo je odzrkadlením procesu odkladania materstva a rodičovstva a spolu s ním aj miernej rekuperácie, ktorá sa prejavuje najmä v posledných približne piatich rokoch. Z pohľadu štruktúry plodnosti je zrejmé, že sme na Slovensku postupne výrazného uvoľnenia spojenia manželstva a rodiny. Čoraz častejšie sa tak matkami stávajú nevydaté predovšetkým

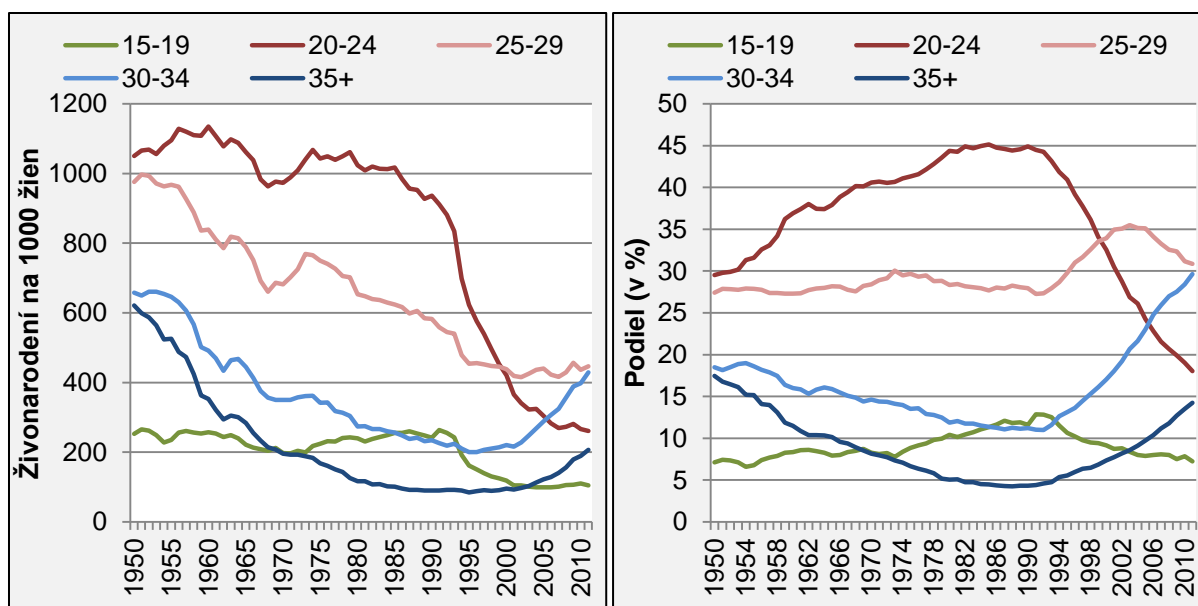
slobodné ženy. Vzhľadom na nedostatok informácií o kohabitáciách však nevieme s určitosťou povedať, či skutočne ide o osamelé matky, alebo sú to páry s reprodukčnou stratégiou neobsahujúcou dovtedy na Slovensku pomerne všeobecne rozšírený modelom postupnosti fáz v životných dráhach, ktorý sa vyznačoval rodením detí osobám žijúcim v manželstve.⁴

Z pohľadu procesu prognózovania však najdôležitejšou zmenou je posun v charaktere plodnosti podľa veku. Ako je možné vidieť z dlhodobého vývoja intenzít a váhy jednotlivých vekových skupín na celkovej plodnosti, model pomerne skorého začiatku reprodukčných dráh, kedy hlavnú úlohu zohrávala plodnosť žien vo veku 20 – 24 rokov, v 90. rokoch a na začiatku 21. storočia vystriedali ženy vo veku 25 – 29 rokov a tiež vo veku 30 – 34 rokov. Intenzita plodnosti v týchto vekových skupinách sa podľa posledných dostupných údajov z roku 2011 takmer vyrovnala. Na druhej strane však vidieť, že z pohľadu vývoja sa tieto vekové skupiny najmä v poslednej dekáde značne odlišujú. Kým vo veku 30 – 34 rokov sa plodnosť zreteľne zvyšuje, vo veku 25 – 29 rokov môžeme skôr hovoriť o dlhobnejšej stagnácii. Starnutie vekového profilu špecifických mier plodnosti však prebieha aj vo veku 35 a viac rokov, čo potvrdzuje vývoj mier plodnosti a zastúpenie tejto skupiny na celkovej plodnosti. Kým na začiatku 90. rokov intenzita plodnosti v tomto veku tvorila len niečo viac ako 4 % z celkovej úhrnnej plodnosti, v súčasnosti (rok 2011) už prekračuje hranicu 14 %. Ešte dynamickejšie rástla váha plodnosti vo veku 30 – 34 rokov, kde sa z pôvodných 11 % zdvihla na takmer 30 %. Tento vývoj ide predovšetkým na vrub mladších žien do 25 rokov. Najmä vo veku 20 – 24 rokov sa podiel znížil z pôvodných 45 % pod 20 %, kde zotrúva už od roku 2009. špecifickým vývojom prešlo zastúpenie plodnosti žien vo veku 25 – 29 rokov. Postupne ako sa pretváral predchádzajúci model reprodukčného správania sa váha tejto skupiny mierne zvyšovala z 28 až na viac ako 35 %. Zaujímavou je však skutočnosť, že k tomuto trendu dochádzalo ja napriek tomu, že reálna intenzita plodnosti aj v tejto vekovej skupine v 90. rokoch klesala. Príčinou tohto vývoja tak boli zmeny v intenzite plodnosti ostatných vekových skupín a najmä dramatický prepád plodnosti žien vo veku 20 – 24 rokov. Ten sa však postupne výrazne zmiernil najmä v posledných ôsmich rokoch a naopak dochádza k už spomínanému rastu plodnosti žien vo veku 30 a viac rokov pri celkovo

⁴ Svedčí o tom aj veľmi nízky podiel detí narodených ženám žijúcim mimo manželský zväzok. Na druhej strane však veľký podiel detí bol počatý ešte pred vstupom do manželstva. Spoločenský tlak prameniacy z verejnej mienky o slobodných matkách však často prinútil vzniknutú situáciu vyriešiť uzavretím manželstva, a to aj v prípade, že manžel nebol biologickým otcom dieťaťa.

stabilnej úrovni plodnosti vo veku 25 – 29 rokov. Výsledkom tohto vývoja tak bol mierny pokles zastúpenia tejto vekovej skupine na celkovej plodnosti približne na úroveň 31 %.

Obr. 2 a 3: Vývoj mier plodnosti a ich podielu na celkovej intenzite plodnosti vo vybraných vekových skupinách, Slovensko, 1950 – 2011

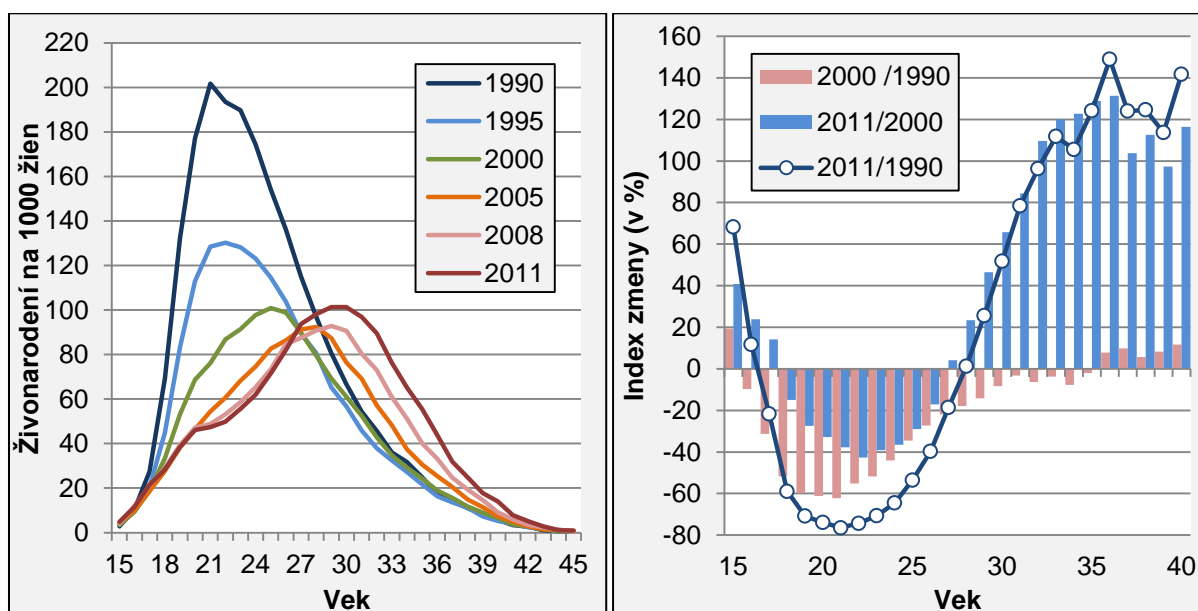

U -násťročných dievčat sa intenzita plodnosti v posledných približne desiatich rokoch viac menej stabilizovala na veľmi nízkej úrovni a od roku 2003 tak miera s akou sa v tomto veku stávajú ženy matkami je najnižšia spomedzi všetkých sledovaných vekových skupín. Podiel plodnosti do 20 rokov predstavuje v súčasnosti približne 7 % z celkovej plodnosti.

Ako ukazuje predchádzajúca analýza a tiež obr. 4 a 5 v priebehu 90. rokov predovšetkým došlo k poklesu plodnosti, pričom najväčšie zmeny sa odohrali vo veku 20 – 24 rokov. Tento pokles znamenal, že maximum plodnosti, ktoré bolo ešte na začiatku 90. rokov koncentrované do úzkeho vekového intervalu (21 – 23 rokov) sa najprv výrazne znížilo, aby v druhej polovici 90. rokov začalo postupne dochádzať spolu s ďalším poklesom plodnosti aj k zmene tvaru krivky. Jej vrchol sa predovšetkým začal posúvať do vyššieho veku (24 – 26 rokov), pričom pokles plodnosti sa vo veku nad 25 rokov viac menej zastavil. Pokles plodnosti v mladších vekových skupinách pokračoval aj na začiatku 21. storočia. Nebol síce už tak dramatický, ale zreteľne sa podpísal pod ďalšie zmeny v charaktere plodnosti. Na druhej strane však postupne začína dochádzať k miernemu nárastu plodnosti vo veku nad 26 rokov. Výraznejšie sa však tento vývoj na charaktere vekovo-špecifických mier plodnosti prejavil až

po roku 2005. Súčasne s tým dochádza k určitej stabilizácii intenzity plodnosti vo veku do 20 rokov a len k miernemu poklesu plodnosti vo veku 22 – 26 rokov. Výsledkom vývoja v posledných piatich rokoch je výrazne presunutie maximálnych hodnôt plodnosti do vyššieho veku (28 – 31 rokov), celkové zvýšenie váhy plodnosti žien nad 30 rokov a súčasne vyformovanie špecifického bimodálneho rozdelenia mier plodnosti v závislosti od veku žien. Navyše ostré maximálne hodnoty plodnosti približne vo veku 21 – 23 rokov pozorovateľné ešte na začiatku 90. rokov, boli nahradené pomerne plochým a najmä nevýrazným vo viacerých vekových skupinách rozloženým vrcholom.

Obr. 4 a 5: Vývoj mier plodnosti a ich zmeny podľa veku vo vybraných rokoch na Slovensku

Tieto a ďalšie znaky potvrdzujú dynamický, výrazný a s určitosťou aj nezvratný⁵ proces premeny reprodukčného správania populácie Slovenska. Na druhej strane vytvorenie do určitej miery bimodálneho rozloženia mier plodnosti s jedným podružným maximom vo veku okolo 20 rokov svedčí o určitej heterogenite z pohľadu reprodukčných plánov. Je zrejmé, že nie všetky ženy z mladších generácií na Slovensku prijali za svoj proces odkladania materstva a rodičovstva do vyššieho veku a určitá menšia skupiny uprednostňuje skoré načasovanie svojich reprodukčných zámerov. Postupne sme tak svedkami značnej diverzifikácie plodnosti z pohľadu veku, čo je predovšetkým výsledkom diferenciácií v reprodukčných stratégiách mladých žien (Potančoková, 2004; Potančoková a kol., 2008). Potvrdenie zvyšujúcej sa

⁵ Nezvratný myslený za normálnych okolností a v najbližšom období.

variability reprodukčných dráh nachádzame aj v charakteristikách časovania procesu plodnosti.

Pokles plodnosti žien vo veku do 25 rokov v 90. rokoch potvrdzuje, že proces odkladania vstupu do materstva a rodičovstva na Slovensku začal už v tomto období. V analógii s krajinami, v ktorých sa tieto zmeny už uskutočnili (napr. Holandsko), môžeme identifikovať tri základné vývojové etapy transformácie reprodukčného správania. Prvú predstavuje proces odkladania rodenia detí do vyššieho veku. Predovšetkým ide o deti prvého poradia, čím sa následne výrazne modifikujú aj prechody k druhému a ďalšiemu rodičovstvu. V druhej fáze sme svedkami postupného nárastu plodnosti žien vo vyššom veku, ktorý je výsledkom rekuperácie, „doháňania“ odložených pôrodov. Keďže táto transformácia reprodukčného správania prechádza medzigeneračne naprieč jednotlivými generáciami, pričom v zjednodušenej podobe každá mladšia generácia sa vyznačuje širšou akceptáciou nového prístupu k reprodukcii, v tretej a poslednej fáze by v určitom momente za normálnych podmienok malo dôjsť k dokončeniu transformácie a k stabilizácii reprodukčného správania.

Ako logicky vyplýva z vyššie uvedeného, jedným zo základných znakov odkladania prvých pôrodov je nárast hodnôt priemerného veku pri prvom pôrode a ďalších ukazovateľov časovania plodnosti. Kým na začiatku 90. rokov⁶ sa ženy na Slovensku prvýkrát stávali matkami vo veku 22,6 – 22,7 rokov, v súčasnosti (rok 2011) sa priemerný vek pri prvom pôrode pohybuje na úrovni 27,4 roku. Podobne sa výrazne zvýšil aj vekový medián prvých pôrodov. Polovica z celkovej plodnosti prvého poradia sa na začiatku 90. rokov realizovala vo veku do 22 rokov, v súčasnosti podľa posledných dostupných údajov je to až vo veku 26,7 rokov. Súčasne s tým sa výrazne rozširuje interdecilové rozpätie (koncentrovaných 80 % prvých pôrodov) ako známka narastajúcej variability reprodukčných dráh. Kým na začiatku 90. rokov sa 80 % prvých pôrodov realizovalo v úzkom vekovom intervale medzi 18. a 27. rokom života (rozpätie 9,4 rokov), v súčasnosti sa ženy matkami stávajú v 80% prípadov medzi 18,8 a 33,4 rokom života (rozpätie 14,6 rokov). Na druhej strane je z týchto údajov zrejmé, že vek dokedy sa realizuje 10 % prvých pôrodov sa zmenil len nepatrne. Aj to potvrdzuje existenciu určitej časti žien, ktoré materský štart absolvujú ešte vo veku do 19. roku života a výrazne sa tak odlišujú od väčšinovej populácie, ktorej reprodukčné zámery sa začínajú naplňať čoraz vo vyššom veku.

⁶ Zaujímavou z toho pohľadu je stabilita priemerného veku pri prvom pôrode v 80. rokoch, ktorá tiež potvrdzuje značnú nemennosť a vysokú akceptáciu špecifického tzv. východoeurópskeho modelu reprodukčného správania.

Ako sme ukázali vyššie, dynamický prepád hodnôt úhrnnej plodnosti v priebehu jedného desaťročia je predovšetkým výsledkom zmien v časovaní plodnosti a najmä rodenia detí prvých poradií. Pri takto dynamických a rozsiahlych zmenách časovania, aké vidíme na Slovensku, dochádza k značnému skresleniu prierezových ukazovateľov akým je aj úhrnná plodnosť. Táto skutočnosť má pre potreby prognózovania budúceho vývoja značný informačný význam. Príčiny avizovanej nestability je potrebné hľadať v samotnej koncepcii prierezového ukazovateľa, ktorého hodnoty ovplyvňuje celkovo 35 rôznych generácií⁷ žien, ktoré sa od seba odlišujú rozdielnou pozíciou a históriou svojich reprodukčných a životných dráh. Aby hodnota úhrnnej plodnosti sa mohla priblížiť skutočnej realizovanej plodnosti a tým zobrazovať aj predpokladanú konečnú plodnosť, by nesmeli dôjsť v nasledujúcich približne 35 rokoch k zmene jej charakteru (intenzity a časovania). Tento predpoklad je však vzhľadom na dynamickú premenu reprodukčného správania populácie Slovenska v posledných dvoch desaťročiach len málo reálny. Navyše podmienky reprodukcie sa s časom menia, a preto je len minimálna šanca, aby sa rozloženie vekovo-špecifických prierezových mier plodnosti z posledných desiatich rokov mohlo zhodovať s generačnými mierami plodnosti. Aj preto vystala otázka, či hodnoty úhrnnej plodnosti, ktoré dosahovali a dosahuje populácia Slovenska, môžu reflektovať skutočné zníženie plodnosti (quantum) alebo svoju úlohu tu zohráva aj zmena časovania (tempo). Práve pri zmene časovania totižto môže dôjsť k situácii, kedy hodnoty úhrnnej plodnosti resp. jej zmena nereflektujú skutočnú zmenu intenzity plodnosti.

V snahe odhadnúť hodnotu prierezového ukazovateľa plodnosti, pomocou ktorého by bolo možné si urobiť reálnejší obraz o jej úrovni, vzniklo niekoľko alternatívnych ukazovateľov. Vzhľadom na dostupnosť vstupných údajov a náročnosť samotných výpočtov sme zvolili metódu navrhnutú Bongaartsom a Feeneyom (1998, 2000).⁸ Očistená miera plodnosti od zmien časovania (tempo-adjusted total fertility rate) hovorí, aká by bola intenzita plodnosti, ak by nedochádzalo k zmenám v jej časovaní.

So zmenou časovania plodnosti a teda s procesom odkladania materstva a rodičovstva do vyššieho veku úzko súvisí aj premena zloženia žien podľa počtu detí (podľa parity).

⁷ V 90. rokoch to boli ženy, ktoré vstupovali do reprodukčného veku a v prevažnej miere odkladali rodenie detí a väčšinou prijali novovznikajúci režim reprodukcie, ďalej to boli kohorty žien, ktoré sa postupne stávali matkami vo veku 25 – 29 rokov (s nižšou intenzitou), a potom generácie žien narodené najmä v 60. rokoch, ktoré sa správali podľa predchádzajúceho režimu, teda vo veku nad 30 rokov už kompletizovali veľkosť svojej rodiny resp. už svoje reprodukčné dráhy ukončili.

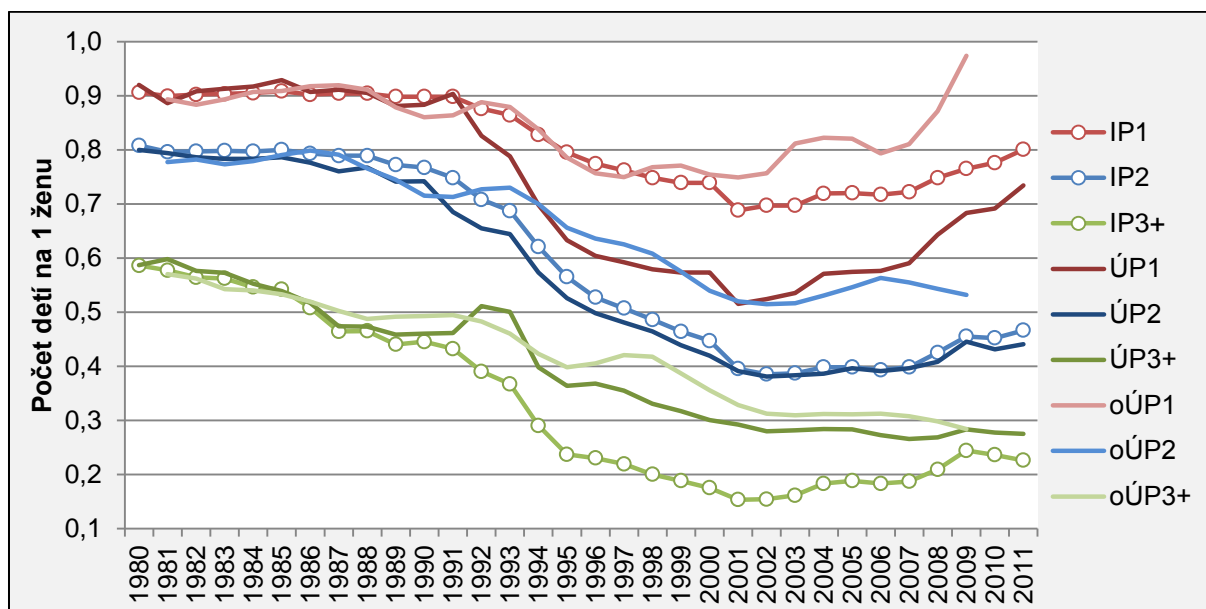
⁸ V slovenských podmienkach na celorepublikovej úrovni bola použitá a bližšie vysvetlená v práci Potančokovej (2008), preto sa hlbšie jej metodickému popisu nevenujeme.

Odkladanie má za následok predovšetkým nárast podielu bezdetných žien v mladších generáciách a to najmä vo veku do 28 rokov. Na túto skutočnosť naráža potom analýza plodnosti poradia narodených detí a pri použití klasických prierezových redukovaných mier (tzv. miery 2. kategórie) dochádza k značnému skresleniu. Klasickým príkladom tohto javu je vývoj mier plodnosti prvého poradia, kde v čitateli sa nachádzajú počty živonarodených prvých detí triedené podľa veku matky a v menovateli sú počty žien podľa veku. Nie všetky z nich však predstavujú tzv. exponovanú populáciu. Riziku narodenia prvého dieťaťa sú logicky vystavené v skutočnosti len bezdetné ženy. Práve ich zastúpenie sa v slovenskej populácii výrazne posilňuje na úkor ostatných kategórií čo sa odzrkadľuje aj na hodnotách redukovaných mier plodnosti, ktoré najmä v prípade prvého poradia výrazne nadhodnocujú efekt poklesu. Uvedený nedostatok je možné odstrániť použitím tzv. indexov plodnosti podľa poradia, ktoré predstavujú miery 1. kategórie, teda miery, kde počet narodených detí daného poradia sú vzťahované k populácii žien vystavenej riziku ich narodenia.

Najväčšie rozdiely medzi úhrnnou plodnosťou, očistenou úhrnnou plodnosťou od efektu časovania a indexom plodnosti nachádzame u prvých detí. Oba alternatívne ukazovatele signalizujú, že aj keď v 90. rokoch došlo k poklesu intenzity rodenia detí prvého poradia, reálne zníženie vstupov do materstva u žien Slovenska nebolo až tak dramatické ako vychádza z hodnôt úhrnnej plodnosti prvého poradia. Kým na začiatku 90. rokov úhrnná plodnosť dosahovala úroveň 0,9 dieťaťa na ženu, približne o desať rokov neskôr klesla na úroveň 0,52 dieťaťa, aby sa do súčasnosti zvýšila nad hladinu 0,7 dieťaťa (0,73 v roku 2011). Index plodnosti prvého poradia klesal približne z rovnakej úrovne (0,9 dieťaťa na 1 bezdetnú ženu), no minimálne hodnoty z počiatku 21. storočia sa pohybovali na hranici 0,69 – 0,70 dieťaťa na jednu bezdetnú ženu. Podľa posledných dostupných údajov z tabuliek plodnosti v roku 2011 by na jednu bezdetnú ženu pripadalo 0,8 dieťaťa. Ešte vyššie hodnoty nachádzame, ak použijeme ukazovateľ očistenej úhrnnej plodnosti metódou Bongaarts-Feeney. Aj v tomto prípade sa štartovná pozícia výraznejšie neodlišovala od hodnôt úhrnnej plodnosti prvého poradia. Okrem iného to potvrdzuje značnú stabilitu mechanizmov v reprodukcii populácie Slovenska na konci 80. rokov. Na začiatku 21. storočia sa úroveň očistenej úhrnnej plodnosti prvého poradia pohybovala na hranici 0,70 – 0,80 dieťaťa na ženu. Prehlbovanie procesu rekuperácie najmä v posledných piatich rokoch spôsobilo, že hodnoty tohto ukazovateľa pomerne výrazne vzrástli a dosahujú už hranicu 0,9 dieťaťa na ženu, teda úroveň, ktorú sme v populácii Slovenska pozorovali približne pred 20 rokmi.

Výrazné priblíženie redukovanej úhrnnej miery plodnosti prvého poradia a indexu plodnosti prvého poradia na sklonku sledovaného obdobia potvrdzuje veľký význam a súčasne rozsah doháňania rodenia odložených prvých pôrodov na celkovú intenzitu plodnosti. Ak na začiatku 21. storočia by hodnoty úhrnnej plodnosti predznamenávali, že takmer polovica žien by zostala bezdetná (v prípade, že zostane charakter plodnosti nezmenený), posledné dostupné údaje už signalizujú, že miera bezdetnosti bude výrazne nižšia a veľká časť z odložených reprodukčných zámerov sa napokon podarí naplniť. Oveľa komplikovanejšia situácia je v prípade rodenia detí vyšších poradií. Hodnoty úhrnnej plodnosti a indexu plodnosti druhého poradia zostali veľmi podobné aj po roku 1989. Po dramatickom prepade v 90. rokoch (z úrovne 0,7 – 0,8 dieťaťa na ženu resp. na ženu s jedným dieťaťom) sa ich úroveň na začiatku 21. storočia stabilizovala približne na hladine 0,4 dieťaťa a to v podstate až do roku 2007. Až v roku 2008 a 2009 sledujeme mierny nárast, ktorý však už v roku 2010 zastavili s najväčšou pravdepodobnosťou nepriaznivé hospodárske pomery a ani vývoj v roku 2011 nenasvedčuje, že by malo dôjsť k rozsiahlejšej rekuperácii druhých a prípadne ďalších pôrodov. K podobnému záveru dospela vo svojej najnovšej práci aj Potančoková (2012), ktorá tiež už nepredpokladá výrazné dobiehanie rodenia druhých detí v populácii Slovenska.

Obr. 6: Intenzita plodnosti podľa poradia a jej vývoj v rokoch 1980 – 2011

Longitudinálna analýza plodnosti

Generačná analýza plodnosti oproti prierezovým ukazovateľom a transverzálnemu pohľadu umožňuje hodnotiť skutočnú realizovanú plodnosť žien z určitej generácie (skupina žien narodených jeden rok), kým napríklad úhrnná plodnosť a aj jej alternatívne ukazovatele sú indikátormi prierezovými konštruovanými ako model zložený z viacerých generácií (celkovo je to približne 35 generácií). Transverzálne ukazovatele tak hovoria, ako by sa teoreticky mohla úroveň plodnosti vyvíjať, ak by sa v čase nemenili intenzity a ich charakter v jednotlivých kohortách (generáciách). Z praxe však vieme, že práve jednotlivé generácie sú nositeľmi zmien reprodukčného správania, a preto tento predpoklad platí len ojedinele. Jasným dôkazom toho je aj vyššie analyzovaný vývoj transverzálnych ukazovateľov v posledných dvoch desaťročiach. Práve prierezové analytické ukazovatele sú výraznejšie (a rýchlejšie) ovplyvniteľné vonkajšími podmienkami demografickej reprodukcie. Kohortné ukazovatele sa naopak vyznačujú väčšou stálosťou a k ich zmenám dochádza len v prípade naozaj rozsiahlej premeny samotného charakteru demografickej reprodukcie.

Konečná plodnosť ako základný ukazovateľ generačného pohľadu na proces plodnosti vyjadruje skutočný priemerný počet detí narodených jednej žene, resp. generácií žien počas ich reprodukčného obdobia. Jej hodnota je očistená od efektu časovania a je ovplyvnená len skutočnou realizovanou intenzitou plodnosti.

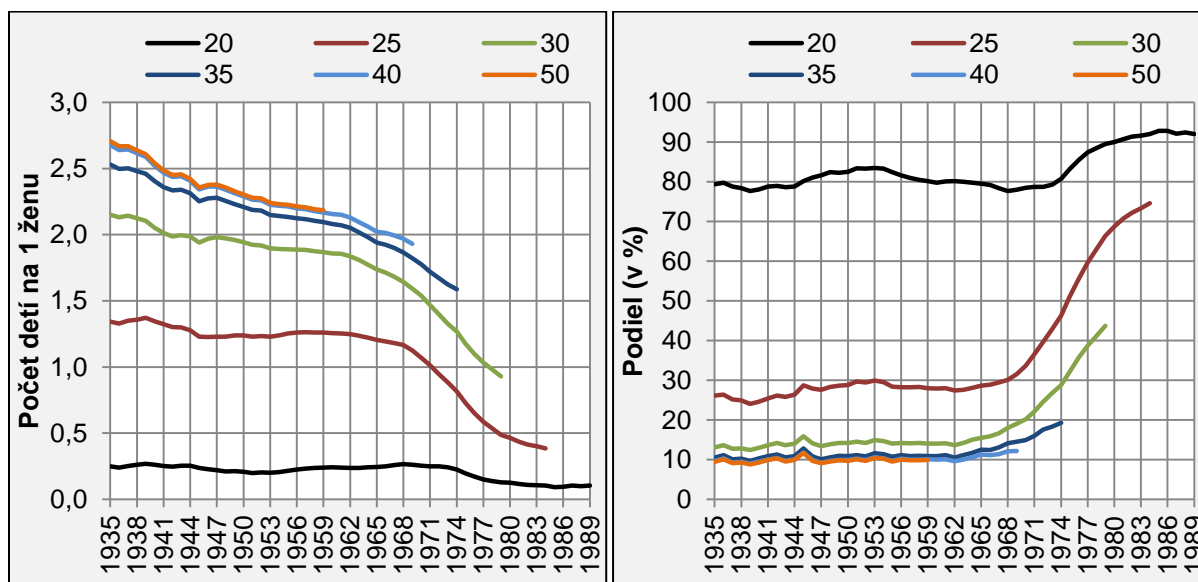
Dlhodobý vývoj konečnej plodnosti na Slovensku ukazuje, že priemerný počet detí narodených jednej žene má medzigeneračne pomerne stabilne klesajúcu tendenciu. Kým ženám narodeným v polovici a na konci 30. sa v priemere narodilo viac ako 2,5 dieťaťa (generácia 1935 mala konečnú plodnosť vo veku 50 rokov takmer 2,71 dieťaťa), ženy z druhej polovice a konca 50. rokov nemali ani len 2,2 dieťaťa). Je zrejmé, že nad hranicu 2 detí na ženu sa ešte dostanú všetky generácie z prvej polovice 60. rokov. V prípade mladších generácií z konca 60. rokov je však veľmi pravdepodobné, že túto hodnotu nedosiahnu. Hodnotiť vývoj konečnej plodnosti žien narodených v 70. rokoch je v súčasnosti ešte do určitej miery predčasné, keďže tieto ženy ešte nie sú na konci svojho reprodukčného obdobia, no nastúpený trend a posledné pozorované hodnoty naznačujú, že s každou nasledujúcou generáciou bude konečná plodnosť nižšia pričom určite neprekročí úroveň 2 detí na ženu. Na základe analýzy odkladania a rekuperácie odložených pôrodov predpokladáme, že v prípade žien narodených v prvej polovici 70. rokov sa konečná plodnosť zníži z úrovne 1,9 dieťaťa

na ženu na približne 1,73 v generácii narodenej v roku 1976. Tieto ženy predstavovali na Slovensku prvé kohorty, u ktorých bolo možné identifikovať výraznú transformáciu reprodukčného správania. V ešte väčšej miere však odkladanie pozorujeme u žien z generácií druhej polovice 70. rokov. Tu pre konečnú plodnosť bude zohrávajúcim faktorom nielen výraznejšie odkladanie, ale aj realizovaná rekuperácia. Práve druhá zložka predstavuje pri predikcii konečnej plodnosti veľký problém. Vzhľadom na súčasnú situáciu predpokladáme, že priemerný počet detí pripadajúci na jednu ženu z týchto generácií klesne pod hranicu 1,7 dieťaťa na ženu a u žien z druhej polovice 70. rokov môže dokonca dosiahnuť hladinu 1,6 dieťaťa.

Na poklese konečnej plodnosti sa môžu podieľať v skutočnosti dva mechanizmy. Prvým je nárast počtu a podielu žien v sledovanej generácii, ktoré zostanú trvalo bezdetné. Na druhej strane zníženie priemerného počtu detí na jednu ženu môže byť tiež výsledkom regulácie veľkosti rodiny, jej zmenšovania a to predovšetkým znižovaním zastúpenia žien, ktorým sa narodilo počas ich reprodukčného obdobia viac detí. Štruktúra žien podľa počtu detí a jej medzigeneračné zmeny tak zohrávajú kľúčovú úlohu pri vývoji konečnej plodnosti.

Po druhej svetovej vojne sa ukončuje proces demografickej revolúcie, ktorý sa okrem iného prejavil aj vedomým obmedzovaním počtu narodených detí, a to predovšetkým detí vyšších poradií. Špecifické podmienky v období reálneho socializmu prispeli k postupnému presadzovaniu dvojdetného modelu rodiny pri súčasnom veľmi nízkom zastúpení bezdetných žien a žien len s jedným dieťaťom. Pokles konečnej plodnosti v generáciách, ktorú väčšinu zo svojho reprodukčného veku strávili v tomto období tak bol predovšetkým saturovaný znižovaním zastúpenia žien s tromi a viac deťmi a čiastočne tiež poklesom bezdetnosti v porovnaní so staršími generáciami. Ako ukázali výsledky SODB 2001 a tiež relatívne rozloženie žien podľa parity z generačných tabuliek plodnosti pochádzajúcich z databázy HFD, miera bezdetnosti sa v generáciách od polovice 30. do polovice 60. rokov pohybovala na úrovni 9 – 10 % a len v ojedinelých prípadoch túto hranicu prekročila (s výnimkou generácie 1945, kedy bezdetnosť bola viac ako 11 %).

Obr. 7 a 8: Priemerný počet detí na jednu ženu a miera bezdetnosti vo vybraných vekových skupinách v generáciách 1935 – 1999

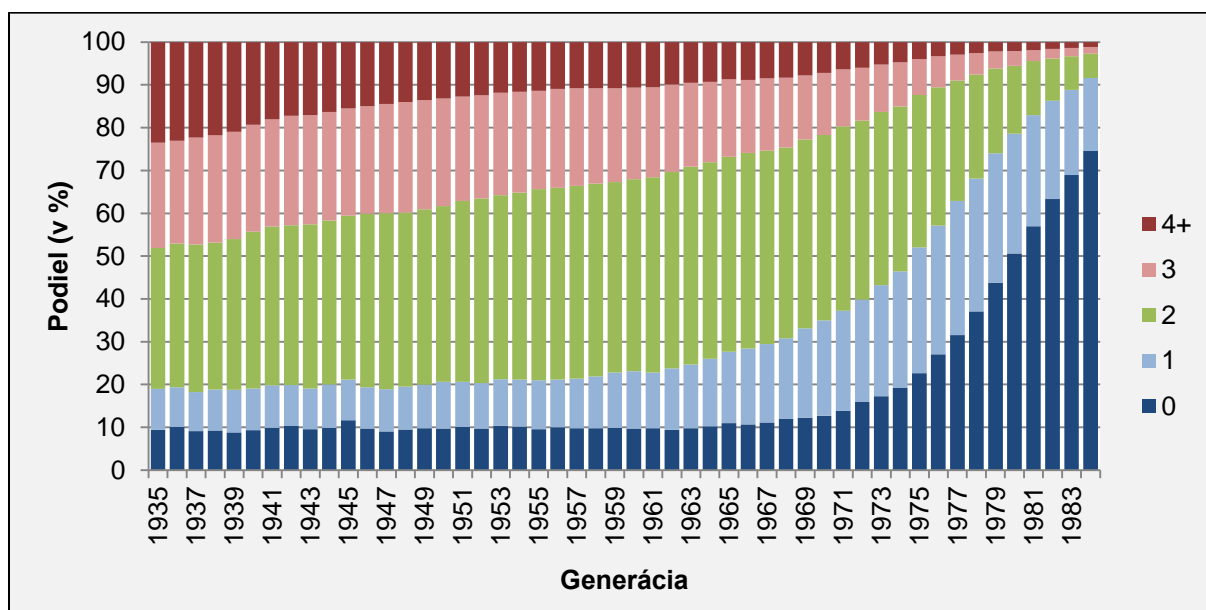

Veľmi nízka bezdetnosť ako prejav vysokej normativity materstva a rodičovstva bola typická nielen pre populáciu Slovenska, ale aj pre ďalšie postsocialistické krajiny. Ako ukazuje analýza Sardona (2008) Slovensko dokonca nepatrilo v tomto bloku krajín k populáciám s najnižšou bezdetnosťou, keďže ešte nižšie zastúpenie žien, ktoré sa ani raz nestali matkami, nachádzame v generáciách 1930 – 1965 v Česku a Bulharsku. Na druhej strane podiel žien len s jedným dieťaťom bol na Slovensku dlhodobo najnižší a váha žien s tromi a viac deťmi naopak najvyššia spomedzi všetkých európskych krajín (Frejka a Sardon 2004, Frejka 2008). Aj preto sa dvojdetný model rodiny nepresadil do takej miery ako je možné vidieť v generácii žien 1930 – 1965 v Bulharsku, Česku alebo Slovinsku, kde ich podiel výrazne prekračoval hranicu 40 % (v prípade Bulharska dokonca hranicu 50 %). Podiel žien s práve dvomi deťmi na Slovensku rástol predovšetkým na úkor kategórie žien s tromi a viac deťmi. V generáciách z druhej polovice 50. A zo 60. rokov vo viac ako 45% prípadov mali ženy práve dve deti, kým zastúpenie troch a viac detí sa znížilo z viac ako 38 % (generácia 1950) na 32 % (generácia 1960), aby v generáciách z konca 60. rokov predstavovali len približne štvrtinu z celkového počtu žien.

Hodnotenie štruktúry žien podľa počtu detí u mladších generácií je zatiaľ problematické, keďže v ich prípade ešte vzhľadom na vek nemusí byť ukončená plodnosť. Určité závery však

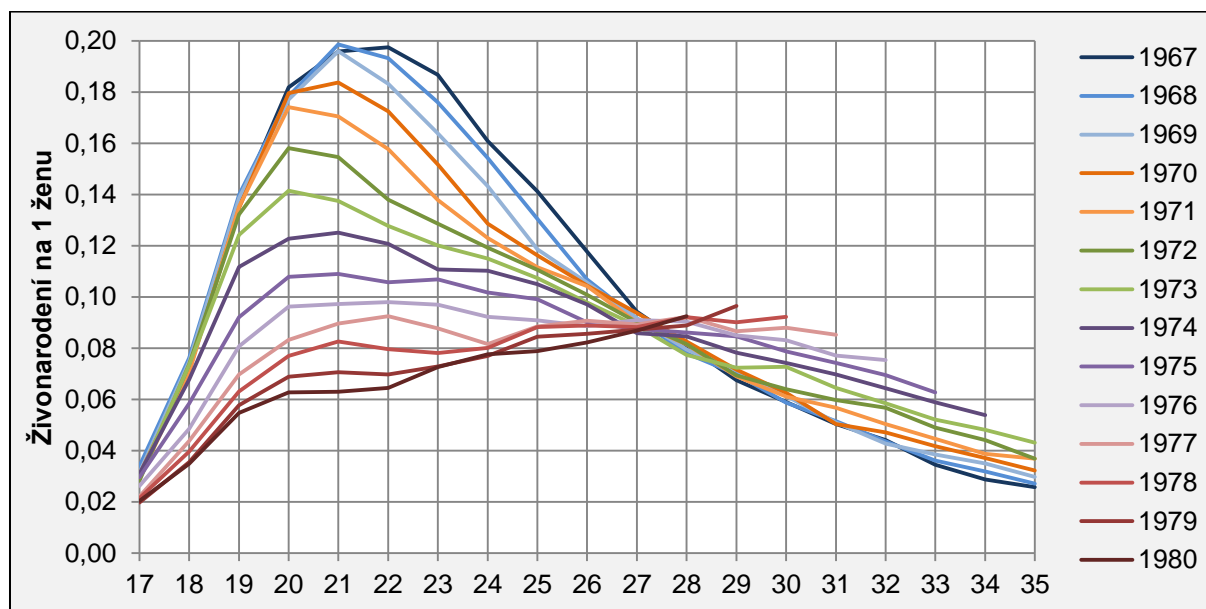
môžeme povedať v prípade bezdetnosti a jednotnosti, keďže intenzita plodnosti bezdetných žien vo veku nad 40 rokov je na Slovensku zatiaľ stále pomerne nízka, a preto v prípade týchto žien môžeme v prevažnej miere už hovoriť aj o konečnej bezdetnosti. Ako je zrejmé z nasledujúceho obr. XX, u žien narodených v druhej polovici 60. a na začiatku 70. rokov dochádza k postupnému odklonu od dvojdetného modelu rodiny. Predovšetkým pôjde o nárast jednodetnosti a mierne zvýšenie bezdetnosti. Podľa Potančokovej et al. (2008) podiel žien s jedným dieťaťom bude v generáciách z konca 70. rokov tvoriť až jednu tretinu.

Obr. 9: Štruktúra žien narodených v rokoch 1935 – 1984 podľa počtu detí

Z pohľadu rozloženia generačných mier plodnosti je predovšetkým zaujímavý kontrast medzi stabilitou profilu intenzít plodnosti medzi generáciami žien zo 40. až 60. rokov a skupinou generácií zo 70. rokov. Ženy, ktorých prevažná časť reprodukcie bola uskutočnená počas minulého politického režimu mali veľmi podobný charakter svojho reprodukčného správania. Matkami sa stávali v mladom veku a veľkosť svojej rodiny kompletizovali v úzkom odstupe od narodenia prvého dieťaťa väčšinou do 30. roku života. Potvrďuje to aj vývoj generačných mier plodnosti podľa veku. Maximálna intenzita sa dlhodobo medzigeneračne udržiavala vo veku 21 – 23 rokov, pričom následne pomerne prudko klesala. Vo veku nad 30 rokov z celkovej konečnej plodnosti bolo realizovaných len približne 11 – 14 %, pričom naopak vo veku 20 – 24 rokov sa realizovalo približne 42 – 47 % z celej konečnej plodnosti. Stratégia skorého založenia rodiny a rýchlej kompletizácie jej veľkosti bola u žien, ktoré si zakladali rodinu v období štátneho socializmu takmer univerzálna (Potančoková, 2008). Vzhľadom na

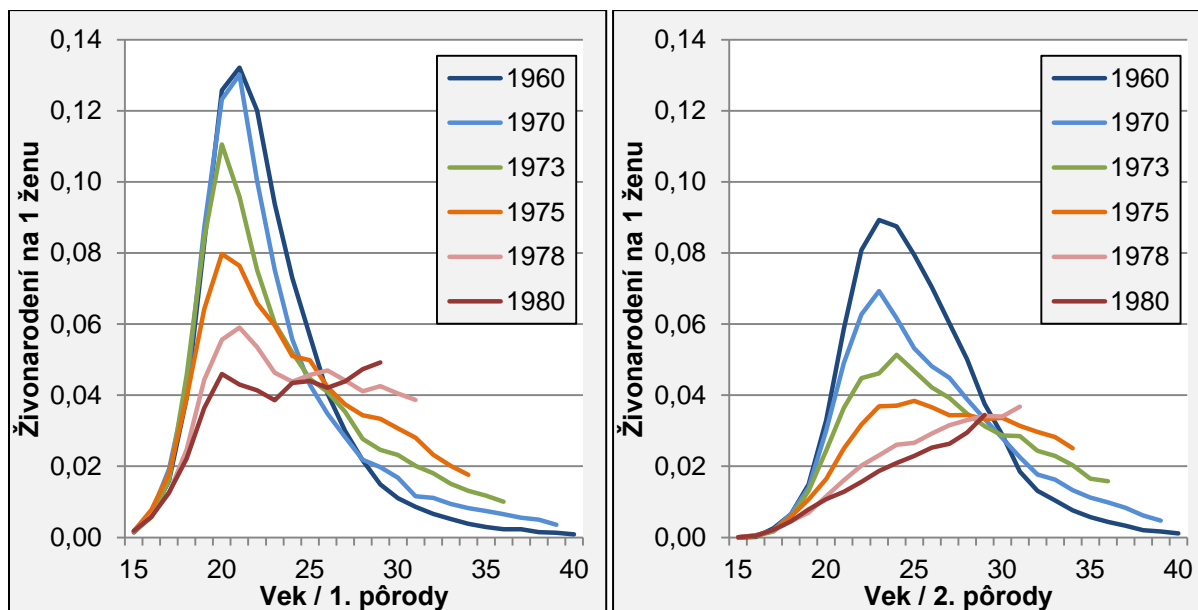
Obr. 11: Detailný vývoj generačných mier plodnosti podľa veku v generácii žien narodených v rokoch 1967 – 1980

Detailná analýza generačných mier plodnosti okrem prehlbujúcej sa medzigeneračnej stratégie odkladania rodenia detí do vyššieho veku upozorňuje na niekoľko ďalších zaujímavých skutočností. Predovšetkým je zrejmé, a to najmä v prípade rodenia prvých detí (pozri obr. 12), že na Slovensku sa u žien narodených na konci 70. a na začiatku 80. rokov vytvoril bimodálny model priebehu vekovo-špecifických mier plodnosti. Ako sme už spomenuli vyššie aj na príklade prierezových (transverzálnych) mier, postupné prehĺbenie procesu odkladania umožnilo vyselektovať určitú špecifickú skupinu žien, ktorej reprodukčné správanie je odlišné od v prevažnej miere rozšíreného odkladania materstva do veku nad 25 rokov. Tieto ženy sa stávajú tak matkami oveľa skôr a prvé maximum generačnej plodnosti⁹ sa nachádza vo veku okolo 20 rokov.

⁹ Výrazné je predovšetkým v prípade prvých detí.

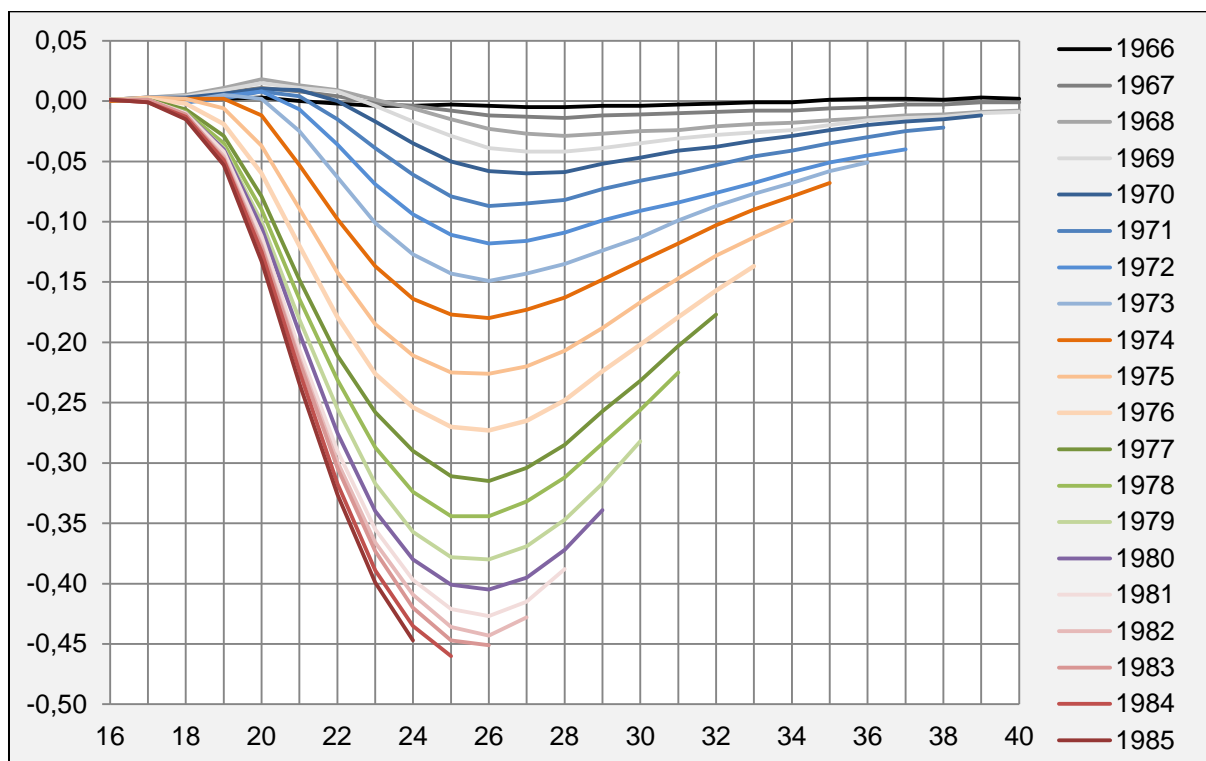
Obr. 12 a 13: Generačné miery plodnosti prvého a druhého poradia

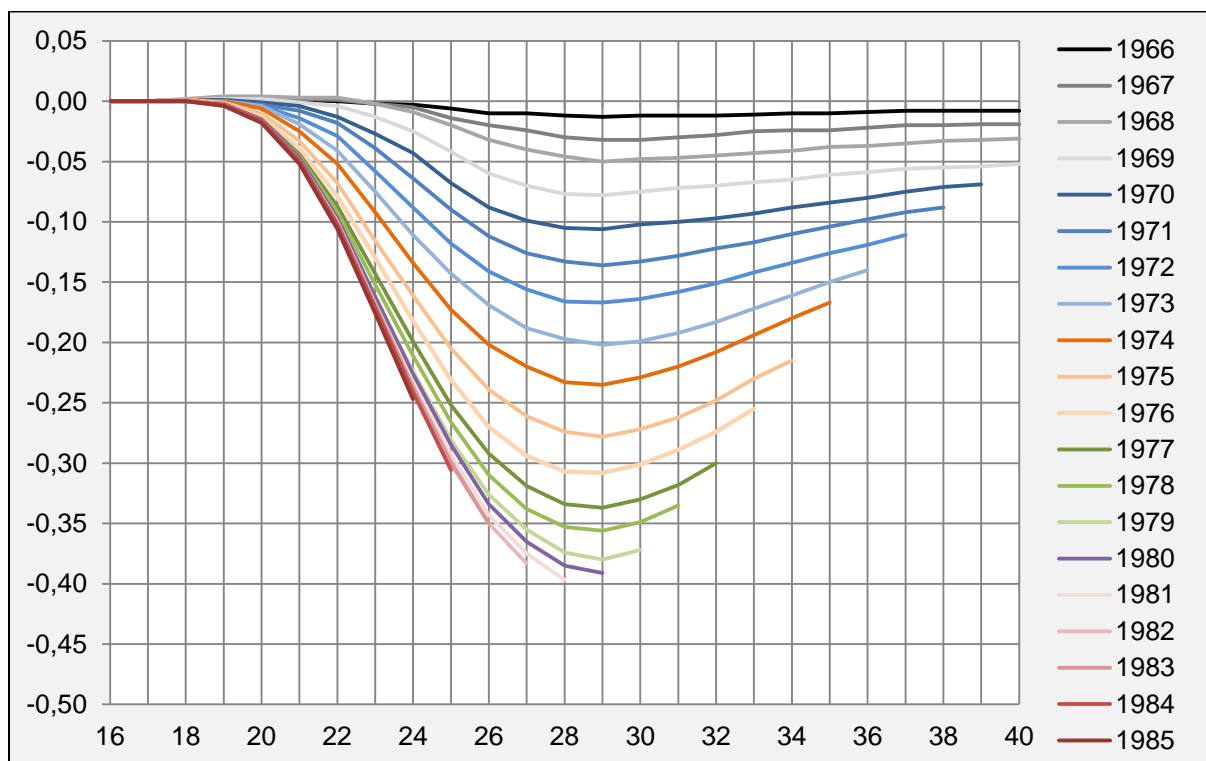
Medzigeneračný priebeh odkladania plodnosti naznačuje, že postupne dochádza k utlmovaniu tohto procesu a prvá fáza transformácie reprodukcie tak začína byť naplnená. Ide predovšetkým o generácie narodené v prvej polovici 80. rokov, u ktorých môžeme vidieť, že medzigeneračné rozdiely v úrovni odkladania pôrodov sa výrazne zmenšili v porovnaní napríklad so ženami narodenými v prvej polovici 70. rokov, kde s každou ďalšou generáciou sa intenzita odkladania výrazne prehlbovala. Na druhej strane z obr. 14 je zrejmé, že veľká časť z odložených prvých pôrodov sa ženám narodeným v prvej polovici 70. rokov podarilo vo vyššom veku zrealizovať. Aj napriek výraznému odkladaniu materstva v generáciách z druhej polovice 70. a začiatku 80. rokov môžeme predpokladať, že aj v ich prípade bude veľká časť rekuperovaná a miera bezdetnosti výrazne neprekročí hranicu 20 %. Navyše sa ukazuje, že generačná miera plodnosti žien vo veku nad 28 rokov u generácií z 80. rokov bude aj naďalej medzigeneračne rásť, čo umožní zmierniť tak výrazné odkladanie.

Oveľa komplikovanejšia situácia je v prípade rodenia druhých detí. Výrazné odkladanie materstva sa odzrkadľuje aj na charaktere životných dráh a tým aj intenzite a časovaní rodenia ďalších detí. Dostupné údaje o mierach rekuperácie druhých pôrodov ukazujú (pozri obr. 13 a najmä 15), že medzigeneračne čoraz väčšej časti žien sa nepodarí s najväčšou pravdepodobnosťou stať opakovane matkou, čo sa odrazí na výraznom príklone k jednodetnosti na Slovensku u mladších generácií. Práve obmedzená rekuperácia resp. rodenie detí druhých poradií bude jedným z hlavných dôvodov poklesu konečnej plodnosti generácií zo 70. a 80. rokov.

Obr. 13: Kumulované rozdiely konečnej plodnosti prvého poradia medzi generáciami žien 1966 – 1985 a generáciou 1965

Obr. 14: Kumulované rozdiely konečnej plodnosti druhého poradia medzi generáciami žien 1966 – 1985 a generáciou 1965

Záver - základné predpoklady budúceho vývoja plodnosti

Transverzálna a longitudinálna analýza plodnosti ukázala, že na Slovensku prebieha v posledných rokoch výrazná a nezvratná transformácia reprodukčného správania. K jej hlavným znakom patrí odkladanie rodenia detí do vyššieho veku, s tým spojené starnutie vekového profilu mier plodnosti a tiež významné posuny v štruktúre žien podľa počtu detí. Prierezové hodnoty sú vzhľadom na dynamiku a celkový charakter zmien sú do určitej miery podhodnotenú a navyše sú ovplyvňované aj vonkajšími faktormi ako je napríklad zhoršenie hospodárskej situácie v posledných rokoch. Pomerne nestabilný vývoj spolu so zatiaľ obmedzenou rekuperáciou odložených pôrodov výrazne obmedzuje predikčné možnosti. Aj napriek tomu, ak sa oprieme o vyššie získané poznatky spolu s priebehom odkladania plodnosti v niektorých krajinách západnej Európy, môžeme vysloviť niekoľko dôležitých predpokladov, ktoré nám umožnia vytvoriť scenáre budúceho vývoja tohto demografického procesu.

Predovšetkým môžeme predpokladať, že proces rekuperácie bude pokračovať aj v nasledujúcich rokoch. Aj keď je v prevažnej miere v súčasnosti ovplyvnený predovšetkým doháňaním prvých pôrodov, je možné očakávať, že aj časť druhých detí sa napokon narodí. Je síce zrejmé, že tento vývoj bude znamenať značný príklon k jednodetnosti a prejaví sa aj na úrovni konečnej plodnosti, no jej pokles nebude tak dramatický ako ukazovali niektoré prierezové ukazovatele na začiatku 21. storočia. V súlade s tým môžeme predpokladať, že intenzita plodnosti bude v najbližších rokoch rásť, pričom závisí najmä od miery rekuperácia na aké hodnoty sa zvýši. Na druhej strane sa zdá, že proces odkladania sa už nebude v najbližšej dobe výraznejšie prehlbovať a generácie žien narodených v druhej polovici 80. a na začiatku 90. rokov už tento charakter reprodukcie prijali za svoj a zakomponovali do svojich reprodukčných zámerov. Na druhej strane je potrebné pripomenúť, že tieto zmeny umožnili vyčleniť určitú skupinu žien, ktoré sa od tohto modelu výrazne odlišujú a do materstva a rodičovstva vstupujú oveľa skôr. S najväčšou pravdepodobnosťou ide o osoby so sociálne znevýhodneného prostredia, s nízkym kultúrnym kapitálom. Do budúcnosti je preto otázne ako sa bude ich váha na charaktere plodnosti prejavovať, resp. ako a či vôbec dôjde aj v ich prípade k zmenám. Dôležitú úlohu bude hrať aj hospodárska situácia a predovšetkým ďalší vývoj hospodárskej krízy.

Aj keď procesom odkladania sú zasiahnuté najmä plány vstupu do materstva a rodičovstva, posun týchto štartov výraznou mierou ovplyvňuje aj rodenie druhých a prípadne ďalších detí. Výsledkom bude okrem iného aj výrazná premena štruktúry žien (najmä v mladších generáciách) podľa veku a počtu narodených detí (parity) v porovnaní so staršími generáciami. Môžeme predpokladať, že vzrastie bezdetnosť (nie však na dramaticky vysoké hodnoty ako predznamenávala napríklad úhrnná plodnosť prvého poradia) a predovšetkým veľká časť reprodukčných plánov žien sa skončí narodením prvého dieťaťa.

Vzhľadom na tento predpokladaný vývoj je zrejmé, že ani v nasledujúcich rokoch nemôžeme očakávať nejaké výraznejšie zmeny v nastúpenom trende a naštartované starnutie mier plodnosti bude pokračovať, čoho výsledkom bude aj zvyšovanie váhy plodnosti žien vo veku nad 30 a tiež 35 rokov na celkovej plodnosti. Starnutie vekového profilu mier plodnosti tak bude v populácii Slovenska pokračovať, a to najmä v súvislosti s prehlbujúcou sa rekuperáciou a následnou stabilizáciou nového reprodukčného modelu (resp. modelov), čo je potrebné zohľadniť aj pri formovaní vekovo-špecifických mier plodnosti ako hlavného vstupu do populačnej prognózy.

Literatúra

Kohler, H.-P., F. C. Billari, and J. A. Ortega. 2002. The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review* 28(4): 641 – 680

Billari, F. C. and H.-P. Kohler. 2004. Patterns of low and very low fertility in Europe. *Population Studies* 58 (2): 161 – 176.

Sobotka, T., Skirbekk, V., Philipov, D. 2011. Economic recession and fertility in the developed world. *Population and Development Review* 37(2): 267 306.